

Szili József

1929–2021

2021. december 18-án meghalt Szili József. Minthogy augusztusban már a kilencvenkettedik évét töltötte be, a halállal kapcsolatos konvenciók szerint váratlan csapásról aligha beszélhetünk. S minthogy a halálról csak konvenciók keretében tudunk beszélni, be kell érünk a mély szomorúsággal, amiért egyszer és mindenkorra elvesztettük hozzáférésünket a pompás, kilenc évtizeden át épített elmepalotához és az egyedülálló, kilenc évtizeden át ülepített bölcsességhez, amelynek a tizedik évtizedben sem csorbult a ragyogása, részletgazdagsága. S amely most egyik pillanatról a másikra nincs többé.

Az irodalmárság olyan hivatás, amelyet sohasem fogunk gépekre bízni, mert abban a pillanatban, amikor erre alkalmassá válik, többé már nem lesz érdemes folytatni. Az efféle, személyiséget kívánó szakmákat csak mesterektől lehet megtanulni. Szili József olyan módon vált mesterré, hogy ehhez nem a szellemi atya szerepét öltötte fel, inkább egy mindenki számára hozzáférhető, időtlen guru auráját hordozta. Volt néhány szakmai terület, különösen az angolszász modernség körében, amelyről kétségtelenül ő tudott a legtöbbet. Egy gondolkodásmód mély megismerésére nincs hatékonyabb eszköz, mint az alapszövegek lefordítása az anyanyelvünkre. Wellek, Frye, Eagleton Szili József nyelvén szól magyarul, tehát nála jobban senki sem tudhatja, mit mondanak. De ez legfeljebb ha harmada volt az elmepalotának.

Az időtlenség persze szubjektív tapasztalat, amely az időtáv be nem látásán alapul. Amikor én a szakmába léptem és megismertem Jóskát, ő voltaképpen már nyugdíjas korú volt, idősebb, mint én most, és – bár akkor ezt egyikünk sem tudhatta – még három termékeny évtized állt előtte. Emlékezete régebbi korokba nyúlt vissza, mint az élő irodalmárok közül talán bárkié: első egyetemi éve éppen a fordulat évével esett egybe. Kortársai közül sokan már régen legendává váltak, s ezek a legendák – a történeti korszakból is következően – nem mind hősiék. Jóska a maga részéről inkább oszlatni, mint táplálni igyekezett a legendákat: tárgyilagos maradt, noha jó érzéke volt az anekdotához, a történetek poénra futtatásához. Önmagából sosem próbált hőst csinálni.

Az egyetemre úgy iratkozott be, egyszakos angoloként, hogy előzőleg saját erejéből tanulta meg a nyelvet. Pályáját a rövid életű Idegen Nyelvek Főiskoláján kezdte tanársegédként, majd 1954-ben a Magyar Rádió angol nyelvű adásának szerkesztőségébe került. Itteni, brit kollégái hívták fel a figyelmét egy jelentős kortárs költő, Hugh MacDiarmid munkásságára. MacDiarmid mai szemmel némileg excentrikus irodalmi figurának tűnhet, aki egyszerre vallotta magát skót nacionalistának és kommunistának, mindenesetre az ötvenes évek végi Magyarországon rövid időre az ünnepeelt nyugati hírességek sorába lépett. Szili József fordította a verseit, és komoly, kétrészes tanulmányt írt róla, ezzel megváltva belépőjét az Irodalomtudományi Intézet éppen akkoriban, Nyíró Lajos vezetésével formálódó Irodalomelméleti Osztályára.

Ezt az osztályt eredetileg abból a célból hívták életre, hogy a többi, az irodalomtörténet egy-egy korszakát vizsgáló osztályok számára (amelyek ekkoriban éppen a „Spenót” köteteinek előállításán dolgoztak) kézreálló, ideológiailag ellenőrzött eszközöket, módszertanokat

biztosítson. A hatvanas évtized végére azonban valami egészen más került ki ebből a műhelyből: a *Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól* című kötet, amely az orosz formalistáktól az *explication du texte*-ig és a fenomenológiáig éppen a nem-marxista törekvésekről nyújtott átfogó és a keleti blokkban minden bizonnyal egyedülálló áttekintést. Az angolszász új kriticismusról szóló fejezetet Szili József írta. Felesleges volna ezt hősi tetté stilizálni, de értékelnünk kell azt a szellemi bátorságot, amely a komfortzónát elhagyva ismeretlen területeket fedez fel és új távlatokat nyit.

Ilyen szellemi bátorság kellett ahhoz is, hogy Szili József valamikor a húszas éveiben (még MacDiarmid előtt) felfedezze magának T. S. Eliotot. Legjobb tudásom szerint ő fordította először magyarra a teljes *Waste Land*-et (*Kopár föld* címen), noha akkoriban a megjelentetése szóba sem kerülhetett. Kéziratát a két későbbi fordító, Weöres Sándor (*Pusztaság*) és Vas István (*Átokföldje*) is olvasta, sőt figyelembe is vette, amiről egy átvett referenciális hiba tanúskodik. Mint arról Jóska több interjúban is megemlékezett, ezt a történetet valamikor a kilencvenes évek végén, közösen sikerült felgöngyölítenünk (Eliotról szóló disszertációmát írtam éppen), és ennek eredménye lett, hogy 2000-ben, az általam szerkesztett antológiában a fordítása végre hiánytalanul (az említett hiba kijavításával) megjelenhetett.

Talán ezen a ponton már látható, hogy miért az irodalmár (és nem specifikusabban az irodalomtörténész) hivatásáról beszéltem korábban. Szili Józsefet az irodalom nemcsak a történeti narratíva tárgyaként érdekelte, hanem működésének minden vonatkozásában: nemcsak történésze volt az irodalomnak, hanem a kulturális mintázatok elhivatott közvetítője minden lehetséges módon: szak- és műfordítóként, szerkesztőként, tanárként, autonóm alkotóként. A sokoldalú irodalmár még nem reneszánsz ember, de Jóska nagy vonzatra volt minden más is vonzotta. Ezek valójában nagyon is célzott vonzalmak voltak, és tapasztalatukat Jóska nagy tudatossággal építette be a személyiségébe. Fiatal korában versenyszerűen atlétizált: középtávfutó volt, s jellegzetes, nyújtott lépéseinek ritmusát (melyet még kilencven éves korában is megcsodálhattunk) most a prózájában is felismerni vélem. Kitanulta a hegedűkészítés mesterségét, és több, önmaga által „használhatónak” minősített hangszert készített: a hangszerész és a zene viszonyában alighanem ő is meglátta az irodalmár és irodalom viszonyának allegóriáját. Évtizednyi munkával vitorláshajót épített, amely azután a Velencei-tó távlatait járta, s egy kései interjúban ezt nevezte főművének: valóban, szavak nélküli költemény.

Vegyük fel azonban újra az epikai fonalat: az Irodalomtudományi Intézet háza táján az *Irodalomtudomány* kötet megjelenését további fontos események követték. 1971-ben megalakult a Nemzetközi Összehasonlító Irodalmi Társaság, az AILC magyar tagozata; 1973-ban (mindenekelőtt Vajda György Mihály kezdeményezésére) elindult a *Neohelicon* című összehasonlító irodalomtudományi folyóirat; majd 1974-ben (a *Kritika* erőszakos elvételét követően) létrejött a *Literatura*. Szili József az angol nyelvterület vezető szakértőjeként mindezekben az alakulásokban szerepet játszott, és tekintélyét tovább növelte, hogy 1972-ben az ő fordításában jelent meg René Wellek és Austin Warren akkor hamar megkerülhetetlenné váló, de ma is fontos kézikönyve, *Az irodalom elmélete*. Az irodalomtörténészi pálya innentől előírászerűen haladt tovább: 1979-ben kandidatúra, 1985-ben az osztályvezetés átvétele Nyírő Lajostól, majd 1989-ben az MTA doktora cím megszerzése. Közben kötetek, konferenciák sora: egy jól megalapozott, következetes irodalomtörténészi életmű kiteljesedése.

1994-ben – hatvanöt évesen – Szili József mégis új vállalkozásba kezdett: a Miskolci Egyetem nemrégiben alakult bölcsészkarának professzora lett. Pontosabb azonban úgy fogalmaznunk, hogy a Szili-házaspár szegődött Miskolcra, elfogadva Kabdebó Lóránt meghívását. B. Juhász Erzsébet szociológus–irodalomtörténésszel való megismerkedésük háttéréül ugyan az Irodalomtudományi Intézet szolgált, de a miskolci bölcsészkar nélkül mindez esetleges magánügy maradt volna. A Miskolcon töltött másfél évtized – a magyar felsőoktatást szaggató viharok ellenére – utólag idilli időszaknak látszik. A tanszék virágzott és gyarapodott, megindult a doktoriskola, a Szili-házaspár diákkonferencia-sorozatot szervezett (amelyhez pénzdíjat is biztosítottak); mindketten igen népszerűek voltak a hallgatók és a kollégák körében. Jóska életének is kiemelkedően produktív korszaka volt ez. 1994 és 2009 között monográfiák sora hagyta el a műhelyét: Arany Jánosról, a műnemek elméletéről, a késő 19. század lírájáról, az interkulturalizmusról; s mellettük a Northrop Frye, E. M. Forster és Terry Eagleton kötetfordítások, miközben jó darabig még az Irodalomtudományi Intézetnek is aktív munkatársa maradt.

Ennek a korszaknak valóban váratlan csapással szakadt vége: Jóska nyolcvanegy évesen, egyik napról a másikra magára maradt. Amit az ezt követő években tett, az nem nélkülözi a hősiesség auráját: nagy szorgalommal, higgadtsággal és tudatossággal nekifogott *rendet rakni*. Mindenekelőtt – nyilván még a gyászmunka részeként – sajtó alá rendezte felesége írásait. Előbb az önéletrajzi kisprózákat szerkesztette köteté, majd az 1989-ben már megjelent irodalomszociológiai monográfiát adta ki. Ezután összegyűjtötte a Zsókához írt verseit, s a kedvező fogadtatástól bátorítva *Verskazaral* címen köteté formálta szakadozott lírai életművének darabjait. Nyolcvankét évesen lett első kötetes költő, ami akár világrekord is lehet, de az végképp eltér a sémáktól, hogy ezt még két további kötet követte (*Hogy hogy vagyok...*, 2015; *Zenétlen zene*, 2019). A miskolci kötődésű *Műút* folyóiratban otthonra találtak ezek a versek, és ez bizonyosan sokat jelentett Jóskának, aki már nemigen törődött azzal, hogy bárkinek is a kedvét keresse. Kimunkált, érzelmes, alanyi versek ezek: egy kritikus Szili József valódi, naptár szerinti kortársaival, az *Újhold* körével hozta őket összefüggésbe. Jó, hogy akadt számukra hely a 2010-es években.

Amikor az Intézetben kilencvenedik születésnapján köszöntöttük, ő hozott nekünk ajándékot. Ogden Nash két vicces, játékos versét fordította le bravúrosan, egyrészt bizonyítva szellemi frissességét, másrészt bepillantást engedve az „edzémódszerbe”. És talán azt is szerette volna, ha így emlékszünk rá. Bár a látása romlására panaszkodott, mégis Petri sorát juttatta eszembe: „Az én szemem száraz. Nézni akarok vele.” Utolsó levélváltásunkkor egy Eliot-fordítást küldött, azzal a kísérszöveggel, hogy egy kisebb, eszméletvesztéssel járó baleset után az elméje épségét akarta bizonyítani önmagának. Tanúsíthatom, hogy az az elme tökéletesen ép volt, és félelem nélküli. Remélem, mindvégig így maradt.

[Kappanyos András](#)